

BODÓ JULIANNA

AZ INFORMÁLIS GYAKORLATOK SZEREPE A SZÉKELYFÖLDI SZIMBOLIKUS TÉRHASZNÁLATBAN

Formalitás–informalitás a társadalomtudományokban

■ Az alábbi szöveg a székelyföldi szimbolikus térhasználat gyakorlatának azokat az aspektusait elemzi, amelyek az informális gyakorlatok jelentéskörében is vizsgálhatók, ezáltal ennek a társadalmi jelenségnek egy újfajta megközelítésére tesz kísérletet. A tanulmány kontextusában a formalitás a lokalitásnál nagyobb, hivatalosnak tekintett keretet/kereteket jelenti, amelyben a helyi megoldások egyedi, kreatív önkifejező praxisokban nyilvánulnak meg.

A szimbolikus térhasználat jelenségével az elmúlt évtizedekben gyakran foglalkoztunk, mint ami a vizsgált régióban jellemző, karakterisztikus vonásokkal rendelkező társadalmi tényező¹. A több évtizedre kiterjedő vizsgálatok nyomán ugyanakkor a jelenség folyamatjellege is kirajzolódik, ezen belül pedig több korszak is elkülöníthető a régiót ért társadalmi-politikai változásoknak megfelelően.² Ebben a folyamatban, az egyes periódusokon belül olyan kulturális gyakorlatok alakulnak ki, amelyek a szimbolikus térhasználat praxisaiban, módozataiban mutatkoznak meg, és amelyek az informális fogalomkörében, az informális gyakorlatokat elemző szakmai munkák megközelítésmódjai által is relevanciát nyernek.

A formalitás–informalitás viszonyát a társadalomkutatók elsősorban a gazdasági szférában teszik vizsgálat tárgyává. Ugyanis itt látszanak leginkább azok a mechanizmusok, amelyek kü-

**„...az informális praxisok
(...) a formális
szabályozásokon kívül
eső »szürke zónában«
működnek...”**

lönböző társadalmi berendezkedések (legyenek azok demokratikus államok vagy diktatúrák), gazdasági szegmensek, társadalmi csoportok működését egy mégoly formálisan szabályozott gazdaság keretében is informális megoldásokra ösztönzik, avagy kényszerítik.³ Nem elhanyagolható ugyanakkor a megfigyelések, kutatások azon területe sem, amely az identitásépítés – legyen az etnikai vagy térbeliségre alapozó lokális identitás – területén fedezi fel az identitáskonstrukcióknak olyan formáit, amelyek a hivatalos formális keretek mellett, azokat akár használva, akár megkerülve alakulnak ki. A társadalmak kulturális és/vagy szimbolikus oldalát kutatva láthatunk rá azokra a kulturális vonásokra, amelyek az informális különböző formáit mint társadalmi terméket, hagyományt, praxist, jól bejáratott eljárások sokaságát képesek működtetni.⁴

„Az informálisnak sokkal inkább története van, mintsem definíciója” – idézik Elena V. Ledeneva lengyel kutatót az informális társadalmi gyakorlatokat számbavevő tanulmányukban Danyi Gábor és Vigvári András.⁵ A definiálást megnehezíti egyrészt az a tényező, hogy különböző korszakokban, különböző szociokulturális környezetekben más és más formái vannak az informális gyakorlatoknak, de az egyes tudományterületek megközelítései és szemléletmódjai is különbözőképpen értik azokat. A történeti kutatásokban a modernizáció összefüggéseiben vizsgálják a kérdést, a szociológia az informálisban a formális intézmények ellentéteit látja meghatározó tényezőként, az antropológia pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a formális és informális gyakorlatok nem feltétlenül válnak el élesen egymástól. Nem csak a formalitással való szembenállás jellemző tehát az informális paxisokra, hisz azok gyakran a formális szabályozásokon kívül eső „szürke zónában” működnek, ahol inkább a különállás, a hivatalosságoktól történő rejtőzködés lesz a jellemző, és ahol a formalitás keretein belül nem megoldható kérdések, ki nem elégíthető szükségletek megoldására/kielégítésére kínál lehetőséget az informális.⁶

Az informális és a szimbolikus térhasználat viszonya

■ Kutatásaink során⁷ magunk is arra figyeltünk fel, hogy a székelyföldi szimbolikus térhasználat az elmúlt három évtizedben sok informális praxist működtet: a lokalitások nyilvános tereit szimbolikus tárgyakkal jelöli meg, és olyan ünnepi alkalmak lebonyolítására használja, amelyek a helyet, a locust egy nagyobb, formális keretbe helyezve (nemzeti közösség, regionális közösség), helyi megoldásokat talál arra, hogy ebben a keretben a helyek önmagukra hívják fel a figyelmet: a helyi közösségre, a hely fontosságára. A nyilvános terek megjelölése az elmúlt időszakból örökölt (ezekről röviden a későbbiekben még szó lesz) praxisok egy részét is továbbviszi, ugyanakkor az 1989-es változások nyomán kialakult új helyzethez is alkalmazza azokat, de új formák és gyakorlatok is színesítik a formalitás-informális közegében zajló szimbolikus térhasználati cselekvések sokaságát.

A szimbolikus térhasználat vizsgálatának keretében a hely, a tér, a locus alapfogalomként tételeződik. A közösségek identitásának ugyanis fontos meghatározó eleme a hely, az ahhoz való kötődés. Ennek kinyilvánítása, magának az identitásépítésnek az ebben a kontextusban lezajló folyamata sok olyan gesztust tartalmaz, amelyek a fizikai tér használatának, beélésének ceremonikus alkalmait hívják életre. A tér szimbólumokkal történő megjelölése és ünnepi, rituális használata a formalitás és informális nagyon különböző kapcsolatait teremti meg

egymás mellett, egymást kiegészítve, egyik a másikat használva. Mivel – amint már említésre került – az egyes eljárások alkalmazására komplex társadalmi-kulturális-politikai kontextusban kerül sor, a formális-informális megoldások aránya, helyzete is nagyon változatos képet mutat.

A szimbolikus térhasználat informális gyakorlatainak társadalmi kontextusa. Előzmények: a 60-as évektől a rendszerváltásig

■ Az alábbiakban a székelyföldi szimbolikus térhasználatnak a rurális helyek nyilvános tereiben történő informális megoldásairól lesz szó. A jelen helyzet értelmezéséhez óhatatlanul vissza kell tekintenünk az előzményekre, hogy a jelzett társadalmi gyakorlatot, annak változásait folyamatjellegében, a folyamatban bekövetkezett változások függvényében értelmezhesük.

1989 után a székelyföldi térségben a szimbolikus térhasználat előtérbe került. A nyilvános helyek megjelölése – szobrok, emlékművek, emléktáblák, kopjafák állítása, intézmények átnevezése – igen nagy méreteket öltött, a megjelölt helyeken pedig ceremonikus, ünnepi alkalmak megszervezésére került sor: a szimbolikus tárgyak felállítása minden alkalommal avatóünnepségek keretében történt, de számos helyen az alkalmi, évfordulós ünnepségek megszervezésére is sor kerül. Nem minden hely és nem minden alkalom rendelkezik egyazon súllyal, az egyes helyek története nagyon különböző, ami használatuk grandiózusságát, gyakoriságát, a résztvevők számát, a közösségi részvételt illeti, de nagy általánosságban elmondható, hogy ezek a helyek és alkalmak magukon hordozzák a megemeltséget, a mindennapoktól és a mindennapok használati tereitől megkülönböztethető jelleget. Mielőtt a rendszerváltás óta eltelt három évtized szimbolikus térhasználatát röviden áttekinteném, érdemes szót ejteni a megelőző korszakról, a 70-es, 80-as évek ide vonatkozó legfontosabb jellegzetességeiről. Erről részletes elemzés készült,⁸ a következőkben néhány olyan aspektus felvázolására kerül csupán sor, amely ennek a jelenségnek az adott korszakra jellemző informális megoldásait mutatja be. A romániai magyarság, mint kisebbség, a rendszerváltást megelőző korszakban csak nagyon kis mértékben élhetett a közösségi identitás nyilvános térben történő megjelenítésével. A 80-as években szinte egyáltalán nem volt mód erre, amikor az ideológiai homogenizáció az etnikai homogenizációval társult, ez pedig azt jelentette, hogy a kisebbségek etnikai identitásépítése a nyilvános szférából teljesen kiszorult, és csak rejtett formában élhetett tovább. Mi jellemezte a 80-as évek előtti korszak szimbolikus térfoglalási praxisait? Az 1968-as „megegyezés” a román államhatalom és a kisebbségi elit között azt jelentette, hogy a kisebbség bizonyos engedményeket kapott a lojalitásért cserébe: heti néhány órás magyar tévéműsort sugározott az állami televízió, a jelentős magyar lakossággal rendelkező megyékben magyar nyelvű napilapok indultak, de a központi sajtó is országos magyar nyelvű sajtóterméket indíthatott el, kulturális intézmények születtek, és ebben a korszakban nyílt lehetőség – természetesen korlátozott mértékben – olyan szimbolikus térfoglalási eljárásokra is, amelyek a kisebbségi identitásépítés eszközeivé válhattak. Ebben az időszakban ezek a szimbolikus aktusok kimondottan kulturális tartalmúak voltak: a magyar közösség emblematikus személyiségeinek szülőházai váltak pl. olyan emlékezhelyekké, amelyek lehetőséget teremtettek ünnepi alkalmak megszervezésére. De nemcsak az évfordulók adtak alkalmat ünnepségekre, hanem valóságos zárandokutak szerveződtek a kisebbségi identitás építésére alkal-

mas locusokhoz. Ilyenek voltak a Székelyföldön Benedek Elek, Tamási Áron szülőfalujában szervezett zarándoklatszerű kirándulások, amelyek ritualisztikus jegyeik által alkalmassá váltak olyan szimbolikus térbeelési praxisok működtetésére, amelyek erős identitásépítő funkcióval bírtak az adott korszakban.⁹ Ezek az események a kisebbségi elit kezdeményezésére és „kijárási” (megszervezés, a hatalommal való megegyezés) által jöhettek létre, a formális szféra által diktált szabályokat részben elfogadó, de annak kereteit mindenképpen kitágító, a formális szabályozásokat feszegető alkalmakat hozva létre. Ebben a korszakban ugyanakkor kevesebb szerep jutott maguknak a lokalitásoknak. Az informálisnak a lokális szférához kapcsolódó jellege sokkal elenyészőbb volt, a ceremonikus térfoglalási alkalmak fontossága, jelentése nem a lokalitásokat célozta meg, hanem egy azoknál tágabb körű jelentésépítésre törekedett. A konkrét hely (az emblematikus író szülőfaluja, szülőháza, sírhelye) nem önmaga helymivoltában volt jelen mint jelentésképző elem, hanem egy, a magyarság által beélt, birtokolni vágyott Hely szimbólumaként. Neve is volt ennek a helynek: mivel a „haza” fogalom ebben a kontextusban nem volt egyértelműsíthető (lévén szó Romániáról, a haza csak az adott politikai határok által jelölt helyre vonatkozhatott a korabeli hivatalos szóhasználatban, ezt pedig még egy informális környezetben/alkalommal sem volt ajánlatos megkérdőjelezni, átalakítani), a „haza” helyett tehát a „szülőföld” fogalma vált használatossá. A szülőföld jelentette a locust, a megnevezhető saját helyet, amely a kisebbségi kontextusban használható volt a „mi földünk”, a kisebbségi közösség által birtokolt hely megnevezéseként. Ez a gyakorlat abban a bizonyos „szürke zónában” helyezkedett el, amely kívül esik a formális intézményi struktúrák szabályozásán, a hatalom által informálisan jóváhagyott, „elnezett” területen zajlott. A lokalitás ebben az esetben nem önmagát jelentette, hanem azt az etnikai közösséget, amelynek a helyhez kötött identitása egy informális szabályozás által létrehozott emlékezhelyen épülhetett.

A 80-as években majdnem teljes mértékben visszaszorultak az azt megelőző időszakban kialakított, az előbbieken vázolt szimbolikus térhasználati eljárások. Az informális szabályok a kisebbségi identitás nyilvános fórumait megszüntették, ebben az időszakban nem volt lehetőség az emlékezhelyeken már kialakult ritualizált alkalmak lebonyolítására. Ebben a korszakban az etnikai identitásépítés a privát szférában rejtőzködve működött, a lokalitások nyilvános terei ebben a működési módban már nem jutottak szerephez.¹⁰

A rendszerváltás utáni évtizedek

szimbolikus térhasználati gyakorlatai: folyamatok és korszakok

■ A továbbiakban a rendszerváltás utáni időszak praxisainak felvázolására kerül sor. Ezt a folyamatot részletesen elemeztük,¹¹ jelen írásban csupán vázlatos bemutatásra kerül sor. A '89-es változások után a szimbolikus térhasználat igen nagy intenzitással indult el, a nyilvános tér megnyílt a szimbolikus térfoglalás gyakorlatai számára, a nemzeti identitásépítés praxisai a régió társadalmi nyilvánosságában számtalan helyfoglalást/helymegjelölést eszközöltek, az ezekhez kapcsolódó alkalmak pedig a ceremonikusság jegyeit öltötték magukra. Szobrok, emlékművek, emléktáblák, kopjafák sokasága került felállításra és megünneplésre, a lokalitások szinte egymással versengve igyekeztek arra, hogy a nyilvános tereket benépesítsék olyan szimbolikus tárgyakkal, amelyek többféle funkciót

kombinálva a nemzethez tartozást és a saját hely egyediségét és fontosságát jelképezték. Az azóta eltelt időszakban a jelenség intenzitása nem csökkent, az elemzések ugyanakkor arra is rámutattak, hogy ez a több évtizedes időszak bizonyos trendszerűségek alapján korszakolható. Mivel a jelzett tanulmányban részletesen taglaltuk ezen korszakok jellegzetességeit, jelen írás elsősorban azokra az informális vonásokra fókuszál, amelyek az elmúlt három évtizedre vonatkozóan a legrelevánsabbnak látszanak.

A „Kitörés és rehabilitáció” első periódusában (a 90-es évek első fele) a szocialista korszakban létrehozott/kisajátított, saját ideológiai célokra használt nyilvános terek elfoglalása/visszafoglalása zajlott. Ekkor még viszonylag kisebb jelentősége volt az új szimbólumok elhelyezésének, a Nora-féle emlékezhelyek kialakításának,¹² sokkal fontosabb volt a nyilvános tér saját térré tétele az ünnepi események (pl. március 15.), a nemzeti szimbólumok nyilvános használata által. Ebben a periódusában a szimbolikus térhasználat a közösségek olyan energiáit és gyakorlatait volt képes mozgósítani, amelyek az informalitást mint hosszú távú („long durée”) mechanizmust alkalmazták. A magyar identitást építő ceremonikus eseményeket a keresés, a kreativitás jellemezte. A kísérletezés idejének is nevezhetjük ezt a korszakot, amikor a lokalitások a maguk nyilvános terein a megszűnt tiltások után keresték a megoldásokat: régi emlékhelyeket ünnepi eseményekre tettek alkalmassá, hosszú ideig használaton kívüli helyeket tettek szimbolikus terekké, akár olyan események számára, amelyek eredetileg más funkcióval rendelkeztek. Ebben a rendszerváltás utáni korszakban leginkább olyan ünnepi eseményeket rendeztek, amelyek az ősszmagyarsághoz tartozás szimbolikus eseményei voltak. Március 15. megünneplése a legadvekvátabb példa erre. Március 15-nek nem volt (nem lehetett) olyan, előző időszakokban kidolgozott forgatókönyve, amelyet újra elő lehetett volna venni, hisz a magyar szabadságharc évfordulóját semmilyen formában nem lehet megünnepelni a szocializmus idejében. Ennek megfelelően nem volt olyan nyilvános tér sem, amelyhez kapcsolni lehetett volna ezt az alkalmat, a nemzeti szimbólumok használatának sem voltak begyakorolt formái. A legtöbb székelyföldi település viszont rendelkezik a két világháborúban elesett helyi lakosok tiszteletére állított emlékművel. Ezek az emlékművek a szocializmus idején nem lehettek kiemelt emlékezhelyek, de a rendszerváltás után a március 15-i ünnepek helyszíneivé váltak, mintegy olyan funkcióval látva el a helyet, amellyel az addig nem rendelkezett.

A következő korszak a „Terjeszkedés, új szimbolikus helyek és események létrehozása” megnevezést kapta. A kilencvenes évek közepétől a 2010-es évek első feléig datálható ez a periódus, amelyre a nagy számú új szimbolikus helyek létrehozása volt jellemző: új emlékezhelyek, szobrok, emléktáblák, kopjafák, székelykapuk sokasága került felállításra. Minden falusi település arra törekedett, hogy kibővítse, felújítsa a település már meglévő, ünnepi alkalmak szervezésére alkalmas tereit, de a legnagyobb igyekezet az új szimbolikus tárgyak felállítása volt a nyilvános térben. Ezzel együtt megnőtt az ünnepi alkalmak száma, és nagy hangsúlyt kapott a lokális identitás építése. Minden rurális település arra törekedett, hogy a közös emlékezetből – hivatalos vagy informális helyi emlékezet – megkeresse azokat a helyi fontos eseményeket, helyi személyiségeket, amelyek/akik bevonulhatnak a helyi szimbolikus elemek tárába, és felhasználhatók a település arculatának sajátossá tételéhez. A nagyobbik identitáskonstrukció – nemzeti identitás – mellett tehát ebben a korszakban kap kiemelt

szerepet a kisebbik identitás – lokális identitás – nyilvános építése. Ez a törekvés szinte kizárólagosan a helyi informális szervezési kapacitásra alapoz, amely nemcsak az előkészületekben játszik fontos szerepet, hanem magában a kivitelezésben is: meg kell találni a helyi támogatókat, a kivitelezőket. Ebben a munkában pedig nagyon fontos szerepük van az interperszonális kapcsolatoknak, amelyek jól begyakorolt társadalmi praxisként működnek, mintegy a társadalmi adaptáció előző korszakokból megörökölt eljárásaiként. A helyi elitnek ugyancsak elengedhetetlen szerepe van az emlékezhelyek avatási ünnepségének, majd később a megemlékező ceremóniák megszervezésében, ezek helyi hagyományá tételében.

A harmadik korszakot, amelynek trendszerű jellegzetességei a 2000-es évek első felétől mutatkoztak meg, az „Integrálódás és individualizáció” névvel jelöltük. Az előző korszakokat meghatározó jellemzők nem tűntek el, de jelentkeztek olyan új, trendszerű vonások, amelyek indokoltá tették külön periódusként kezelését. Az integrálódás arra utal, hogy a szimbolikus térhasználat eseményei egyre inkább egy regionális – Székelyföld – léptékű identitásépítési folyamatba integrálódnak. Ez azt is jelenti, hogy a lokális szerveződések informális megoldásai mellett egyre több centralizáltabb (székelyföldi méretékben centralizált: a lokalitások felett álló, megyei szintű), formalizáltabb gyakorlat kerül előtérbe. Olyan rendezvények kerülnek megszervezésre, amely a „Székelyföld” emblémával lépnek fel, legyenek azok Székelyföld-napok vagy ünnepi, a vidékre jellemző népművészeti kellékekkel megjelölt termékvásárok. Az individualizáció is egyre erőteljesebben jelentkezik az ünnepi rendezvények körében: a perszonalizált élménykeresés, eseményhasználat erős igényként mutatkozik meg az ünnep résztvevői felől. A résztvevők így bizonyos mértékig fogyasztókká válnak, és ezt a magatartást sokféleképpen, személyre szabottan is meg lehet élni, a szervezők és szereplők pedig kiszolgálni igyekeznek ezt az igényt. Ilyenformán az ünnepi alkalomnak sokféle beélési módja válik lehetségessé. Ez nem jelenti a szervezőként, keretként működő formalitások meggyengülését, de jelzi a résztvevők szabadabb mozgását az ünnepi térben, amely vonatkozik az identitásépítés változó módozataira is.

Formális keretek és a lokalitások informális megoldásai a szimbolikus térhasználatban

■ A továbbiakban annak bemutatása következik, hogy a székelyföldi térség rurális településeinek szimbolikus térhasználatában esetében a helyi szimbolikus tartalmak és formai megoldások hogyan, milyen módon illeszkednek be azokba a nagyobb léptékű, formalizált, standardizált szimbolikus térhasználati keretekbe, amelyek a maguk elemkészletével együtt adóttak, használhatók a lokalitások informális törekvései számára. A vizsgált régióban a nagyobb léptékű, formális keretek, a hivatalos vagy kvázi hivatalos szimbólumkészletek a következő típusokba sorolhatók: a. Nemzeti keret és elemkészlet. Ez a változat természetesen csak a rendszerváltás óta áll rendelkezésre, használata standardizált elemkészletet és többé-kevésbé szintén formalizált ceremonikus formákat kínál. A helyi szervezésű szimbolikus alkalmak igen hamar, már a 90-es évek kezdetétől éltek/élnek ennek a keretnek a lehetőségeivel és adottságaival. Használják azt a szimbolikus elemkészletet (nemzeti zászló, kokárda, a szónokok verbális megfogalmazásaiban elhangzó, a nemzeti egységet hirdető kijelentések), amelynek

elemei egy nagyobb entitáshoz, a nemzethez való tartozást jelképeznek. b. Egyházi-vallási keret és elemkészlet. A legtöbb településen a nemzeti kerethez szorosan kapcsolódik az egyházi. Ez a konkrét tér kiválasztásában is megnyilvánul, ahol a hely szakrális jellege (a templom környezete) már eleve keretet biztosít a szimbolikus jelentésnek, de legalábbis hangsúlyosan jelenik meg más, pl. a nemzeti keret mellett. Ugyanez tapasztalható az események megszervezésében, amikor az ünnep funkciója (nemzeti ünnep, kortárstalálkozó) beépül a vallásos keretbe akár úgy, hogy az ünnepi foratókönyv részét képezik a vallási elemek, akár úgy, hogy az egyházi szereplők az ünnep többi szereplőivel egyenrangú félként lépnek fel (ünnepi beszédek szónokai, avatási ünnepek szereplői). c. Harmadikként a székelyföldi térségi léptékű identitásépítési keret és annak elemkészletét kell megemlíteni, mely igazán láthatóvá és hatékonyá a lokális identitásépítés megerősödésének korszakában vált, utána pedig mint regionális identitásépítési tényező lépett a szimbolikus események színpadára. d. Negyedikként említendő a szocializmus időszakának kerete és elemkészlete. A szocializmusnak mint ideológiának és hatalmi tényezőnek a nyilvános térben való megjelenítése a térség rurális településein nem volt számottevő. A falvak központi helyein az építészeti megoldásokat lehet ide sorolni, melyek elsősorban a szocialista modernizáció jeleként kerültek ebbe a közegbe. Szobrokat, emlékműveket csak elvétve találunk ebből a korszakból. A keretet alkotó elemek napjainkban – az intézményeknek, kereskedelmi központoknak helyet adó épületek – mára vagy igen elhanyagolt állapotba kerültek, vagy sikerült felújítani őket, de még rendbe tett állapotukban is őrzik a szocialista modernizáció/urbanizáció standard épületeinek jellegtelenségét, amelyet a megszokás mára tulajdonképpen láthatatlanná tett, így keret-jellege csupán semleges fizikai mivoltában van jelen. Jellemzőbb az, hogy a hivatalos intézmények – művelődési ház, iskola, polgármesteri hivatal – újonnan épült, teljesen más stílust képviselő épületekben működnek, az iskolák jó része pedig szintén felújításon esett át, és nevet is kapott, amely gesztus már a lokalitások identitásépítő, informális törekvéseinek tudható be.

A helyi szemszögből hivatalosnak számító keretek elemei többféle módon kapcsolódnak össze a helyi, egyedi jellegű szimbolikus tartalmakkal, ez pedig a formális és informális sajátos keveredéséhez vezet. „Barkácsolásnak”¹³ is nevezhető praxisokról van szó, amelyek által a formális keretekhez történő igazodás sajátos, egyedi „termékeket” hoz létre: változó, hogy mikor melyik elemkészlet kerül túlsúlyba, uralkodik el, elnyomja-e a „keret” elemeit, vagy alárendelődik annak. Vagy olyan szövedéket hoz létre, amelyben nehezen különíthetők el egymástól az egyes entitások (keretek) jellegzetességei, mert a helyi informális szándék különösebb koncepció nélkül is képes egymásba olvasztani azokat.

Ritkán lehet megfigyelni olyan rurális központi teret, amely csak helyi szimbolikus elemeket tartalmazna. Legtöbb esetben a térkompozíciók tartalmazzák a formális keretek szimbolikus elemeit, mintegy a „nagyhoz” igazodás bizonyítékaként, és ebben a keretben kap helyet az egyedi, a helyi sajátosság, a lokális identitásépítés nyilvános térben megjelenített szimbolikus elemkészlete. Többféle változat is megfigyelhető, időbeli alakulásuk szerint. Amint már jeleztem, a rendszerváltás utáni közvetlen időszakban a rurális települések ezen a vidéken csak kis számban rendelkeztek olyan szimbolikus terekkel, amelyek kész keretet kínáltak volna akár a nemzeti, akár a lokális identitás építésére. A meglévő, többnyire egyházi kereteket töltötték fel az ünnepi rendezvények új elemeivel: a

faluközpontban lévő templomok mellé, vagy egy meglévő emlékmű, leggyakrabban a két világháborúban elesett helyi lakosok emlékműve köré.

Az informális esetei a lokalitások szimbolikus tereinek építésében

1. A hely ereje – saját események, saját szimbólumok

■ Azokban a kivételes helyzetekben, amikor a településnek volt egy nagyon hangsúlyos, látványos téreleme, amely a település identitását meghatározta (de amelyek a 80-as években már egyáltalán nem lehettek ceremonikus, megemlékező, identitásépítő események generálói), az illető emlékezhely újból kiemelt jelentőségre tett szert. Jó példa erre a madéfalvi Siculicidium emlékmű, amelyet 1899-ben az 1764-es madéfalvi vérengzés emlékére állítottak. A rendszerváltást megelőző időszakban az emlékmű a helyén maradhatott ugyan, de emlékező ünnepeket nem lehetett szervezni. A változás után viszont a tér azonnal visszakapta kiemelt jellegét, és nemcsak a madéfalvi vérengzés évfordulójának, hanem más ünnepi eseményeknek a helyszínéül is szolgált. Itt tehát adott volt egy erős keret, amely ugyanakkor jellegénél fogva kettős kontextusként is működött: alkalmas volt mind a magyar nemzethez, mind a lokalitáshoz való tartozás szimbolikus, ritualizált megjelenítésére.¹⁴ A lokális keret az elkövetkező években tovább erősödött: vallásos ünnepek kiegészítő helyszínéül is használatos: a hűsvéti határkerülés alkalmán a „szobor”, ahogy a helyiek mindennapi szóhasználatában szerepel, a határkerülők egyik fontos állomása.¹⁵ A lokális használat kiterjedése mellett alkalmas regionális keretként is működni: a vérengzés évfordulós megemlékező ünnepein a helyiek mellett részt vesznek a régió településeinek küldöttei is. A szintén működő nemzeti keret-jelleg ugyanakkor a magyarság érdekvédelmi szervezetének képviselői számára is megmutatkozási lehetőséget biztosít, akárcsak a Magyarországról érkező politikusok számára. A regionális kerethez kapcsolódó vallási dimenziót jelzi az is, hogy a csíksomlyói búcsúra igyekvő, Madéfalvát útba ejtő zarándokok rituális megállóhelyként iktatják be programjukba az emlékművet. A helyiek az emlékműben rejlő potencialitásokat tovább használják a helyi identitás megerősítésére: a fizikai teret magát kibővítették, ugyanakkor rendezvények, események sokaságát szervezik az emlékmű szimbolikus vonzerejére támaszkodva. A térkompozíció központi eleme továbbra is az emlékmű maradt, az eredeti szimbolikus jelentés (a vérengzés, a székelyek ellenállása, szabadságszeretete) is központi elemként szerepel, de jelentős lépések történtek annak érdekében, hogy a hely a maga erős szimbolikájával együtt a helyi identitás kifejeződése és megerősítője maradjon, valamint egyfajta fókuszává – egyik fókuszává – váljék a regionális identitásnak.

2. Saját személyiségek mint identitásépítő tényezők

■ Sajátos esetként néhány településen a téralkotás egy olyan helyi személyiséghez kötődik, akinek már az előző korszakokban kialakult egyfajta kultusza, és a lokális identitásépítés a térben az adott személyiség alakja köré szerveződik. Ezek a téralkotási eljárások komplex struktúrába szerveződnek, ennek központi eleme a település híres szülőltje. Az elképzelések leggyakrabban a szülőhely/szülőház tematikának rendelik alá a térelemek megalkotását és elhelyezését: szobor, emléktábla, szimbolikus tartalmú feliratok, intézmények elnevezése, a szülőház emlékházzá alakítása, emlékmű, múzeum, illetve olyan rendezvények, amelyek a híres személyiség tevékenységéhez kapcsolódnak. Jó példa erre a

Csíksszentdomokoson létrehozott emlékhelykomplexum, amely a falu szülötte, Márton Áron püspök alakja köré szerveződik. Ezen a helyen a rendszerváltás előtt csak a rejtett emlékezet őrizte Márton Áron alakját, hisz a szocialista rezsim nem tette lehetővé a lokalitás keretein túlnövő, a szocialista ideológia ellen forduló egyházi-közéleti személyiség emblematisz alakjának megjelenítését. Ebben az esetben a formális kereteket a nemzeti és az egyházi közeg nyújtja, de a személyiség, mint a hely szülöttje, a lokális identitás építésére is alkalmas, és ezt a lokalitás a maga informális eszközeivel nagyon markánsan képviseli.

Ehhez hasonló példaként említhetők azok a helyek, amelyek szintén a település neves szülöttjének alakja által válnak kiemelt jelentőségűvé. Farkaslakán Tamási Áron, Kisbáconban Benedek Elek, Csomakőrösön és Kovásznán Kőrösi Csoma Sándor alakja lesz a helyi identitást építő emblematisz személyiség. Ezekben a településeken is komplexebb emlékezhelyek kialakítására nyílt lehetőség, több szimbolikus elem egymásmellettsége, egymásra épülése által. Az első két eset viszont egy fontos jellemzőjében különbözik a csíksszentdomokosi példától: esetükben már a 60-as, 70-es években beindult az előzőekben jelzett szimbolikus térhasználati gyakorlat, az emlékezhelyek alapelemei (szülőház, emléktábla, emlékmű) már ebben az időszakban megszülettek. Érdekes megjegyezni, hogy mindezek ellenére a 90-es években nem indult el újra az az általunk zárandokútnak nevezett jelenség,¹⁶ amely a 60-as, 70-es években a kisebbségi identitásépítés eszközeként erőteljesen működött. Az emlékezhelyek valamelyest bővültek (Kisbáconban pl. Benedek Elek emlékezhelyként működő szülőháza közelében szobrot állítottak a hely neves szülöttjének), de ezek a momentumok sem tudták a régi intenzitással újraindítani a megemlékező rituálékat. A lokalitásoknak továbbra is emblematisz alakjai maradtak az említett személyiségek, de a települések nem tudtak olyan informális erőket mozgósítani, amelyek – az ide irányuló formális praxisok híján – erőteljes emlékezetkomplexummá fejleszthették volna a már meglévő szimbolikus helyet.

3. Saját hírnévre építő globális keretalkotás

■ Az emlékezetkomplexumok sorában érdemes megemlíteni egy másik sajátos esetet, amelyben a lokalitás már meglévő hírneve generálja egy olyan nyilvános tér kialakítását, amely nem a lokalitást képviseli, hanem egy annál jóval szélesebb entitást – a nemzetet –, ilyenképpen magának a térnek a megalkotása erősíti tovább a település jelentőségét. Korond a népi fazekasság széles körben (nemzeti keretben is) jól ismert központjaként szerepel a köztudatban. A település központjában állították fel a terjeszkedés időszakában (2003-ban) azt a nagyszabású emlékművet, amely „Erős várunk nekünk az anyanyelv” címet viseli. Az emlékmű sajátos kompozíciója harminc író arcképével és a magyar nyelvterület egyes részeit jelző elemekkel az anyanyelv és a nemzeti tér egységét hivatott szimbolizálni. Az emlékművön szereplő írók szintén a nyelvterület kiterjedtségét és egységét jelképezik, és bár erdélyi írók is helyet kaptak az összeállításban, a lokalitásnak, de még a regionalitásnak sincs külön kiemelt szerepe. A település szimbolikus erejét ebben az esetben nem a lokalitás megjelenítése adja, hanem az a tény, hogy pont itt, ezen a helyen jelenítődik meg a szélesebb keret, a formális entitás szimbolikus formája.

■ Az esetek többségében az előbbi folyamatok fordítottja játszódott/játszódik le. A legtöbb rurális település értelemszerűen nem rendelkezik a fentiekhez hasonló erős szimbolikus térrel és/vagy hírnévvel. Ebben az esetben a meglévő adottságokat – amelyekhez az első időszakban hozzárendelték a most már nyilvánosan megünnepelhető alkalmakat – hozzáigazították az ünnephez: tárgyi szimbólumokkal, ünnepi forgatókönyvvel, megfelelő öltözet viselésével (gyakran megjelenik a népviselet), ünnepi beszédekkel, ünnepi viselkedéssel tették szimbolikus helyé a kiemelt alkalmaknak – március 15., jeles évfordulók, évjárattalálkozók – helyet adó tereket. Nagyon hamar beindult ugyanakkor a terjeszkedés, a meglévő helyek bővítése, illetve olyan elemekkel való „feltöltése”, amelyek elsősorban a helyi jelleget voltak hivatottak erősíteni.

A terjeszkedés korszakában nagy lendülettel indult be az új szimbolikus terek létrehozásának informális gyakorlata. Ez a hullám többféle emlékezhely-típust eredményezett, közös jellemzőjük a már meglévő emlékezhelyeinek bővítése, újak létrehozása, illetve az újonnan létrehozottak folyamatos további bővítése, új és új elemek általi terjeszkedése. Legtöbbjük sikerrel működő szimbolikus tér lett azáltal, hogy intenzív és rendszeres ceremonikus eseményeket volt képes beindítani, illetve fenntartani a helyi kezdeményezőképeség, szervezőmunka által.

Jellemző eljárás, hogy egy szimbolikus térelemet újabb és újabb jelképes jelentésű térelem követ, így a kiépítés egy folyamatos terjeszkedő tenedenciát jelez. Csíkszentkirály az egyik példája ennek a gyakorlatnak: a templom előtti téren nagyon sok szimbolikus térelem található, ezek folyamatosan kerültek elhelyezésre. Az így létrehozott emlékezhely-komplexum egyrészt beilleszkedik a nagyobb entitás(ok)ba, másrészt erőteljes lokális jelzéseket, megoldásokat tartalmaz. A nemzeti keret a magyar identitást jeleníti meg, több formában is: nevéből adódóan a Szent István-kultuszt erősíti a 2001-ben felállított egész alakos Szent István-szobor, egy faragott tábla a Kárpát-medencei Szent István Közösség tagjainak, a Szentkirály nevet viselő települések névsorával. Szintén a nemzeti keretbe történő beilleszkedés szimbólumaként került felállításra egy Trianon-émlékmű, amely több szimbólumot hordoz magán, több egymáshoz kapcsolt entitást jelenít meg ugyanazon térelem felületén. Jelentős az egyházi-vallásos keret jelenléte: magát a teret a templom uralja, előtte-körülötte régi kőkeresztek találhatóak, valamint két emlékmű az 1700-as évekből (egyik a pestisjárványhoz kapcsolódik). Ugyancsak egyházi tematikájú faragványokon emlékeznek meg jeles egyházi eseményekről. A lokalitás szimbolikus megjelenítése nagyon hangsúlyos. Egyik formája a kimondott lokális tartalomra épülő, azt szimbolizáló emléktárgy, másik – és gyakoribb forma –, amikor a saját hely egy nagyobb entitásba tagolódik, annak részeként mutat önmagára, de nem rendelődik alá annak. Ilyen a 2020-ban felállított, fából készült Trianon-émlékmű, amely sokféle és gazdag szimbólumkészletet tartalmaz, benne a nemzeti, a regionális és a lokális, ugyanakkor a vallásos elem egyvelege mutatkozik meg: felirat, évszámok (1920–2020 – Trianonra utalva, 1332 – a település első írásos említése), térkép a magyar címerrel (Nagy-Magyarország, jelölve benne az elcsatolt területeket), a csíksomlyói kegytemplom Mária-szobra, a település címere, az egységet jelképező, egymás felé nyújtott kezek. Az emlékmű hátoldalán a készítőik és támogatók névsora áll. A templom bejáratánál felállított tábla szintén a lokális identitás szimbóluma: állítója „A falu közössége”, amely 2012-ben, a falu első írásos em-

lítésének 680. évfordulójára készítette az emléktáblát. Ugyancsak ebben a térben kapott helyet – mint lokális emlékezet – a gróf Andrássy család tiszteletére készült, durván faragott kőbe illesztett eméktábla. A templommal szembeni gondosan felújított épület homlokzata megőrizte az egykori feliratot: Népiskola 1892. Falán domborművel ellátott emléktáblák sorozata, amely a település neves szülőtteinek, illetve itt alkotó személyiségeinek állít emléket.

Hasonló példaként említhető Gyergyócsomafalva, ahol a helyi, a regionális és a nemzeti identitás szimbólumai egymás mellé rendelődve alakítanak ki egy olyan emlékhelykomplexumot, amelyben az egyes elemek egy nyilvános identitásépítő folyamat során – jórészt informális megoldások által – olyan identifikációs konstrukciókat hoztak létre, amelyek az utóbbi években hangsúlyosan a lokalitás szimbolikus megjelenítésének erősödését mutatják. A teret itt is a tempom impozáns épülete uralja, régi emlékművekkel, kereszttekkel. Vele átellenben a rurális településeken szokatlanul nagy Kossuth-szobor kapott helyet, amelynek eredeti változata Marosvásárhelyen állt a XIX. század végén, majd lerombolták – ennek mását állították fel a helyi felmenőkkel rendelkező Borsos Miklósról elnevezett alapítvány kezdeményezésére. Borsos Miklós szobra ugyancsak megtalálható a település központi helyén, akárcsak a helyi születésű Köllő Miklós szobrászművésze – mindkettőt 2011-ben avatták fel. A templomkertben avatták fel a Milleniumi emlékművet, Szent István kardját, a templom régi harangját és helyi egyházi személyiségek emléktábláit.

Megjegyzendő, hogy a fentiekhez hasonló emlékhely-komplexumok kialakítása nem egy egységes terv szerint készült, hanem több szakaszban, mintegy mozaikszerűen kerültek egymás mellé az elemek.

5. Szerényebb előzmények, erős formális keretalkotás

■ A legtöbb rurális település természetesen szerényebb szimbolikus tereket tudhat magáénak, de a lokális identitás térbeli megjelenítése általánosan jellemző ezeken a helyeken is. A lokalitások a szimbolikus térhasználati folyamat második szakaszában arra törekedtek, hogy az etnikai identitás nyilvános megjelenítése mellett a saját hely is szerepet kapjon a nyilvános tereken. A hely neves szülőttei vagy tevékenységük által oda kapcsolható személyiségek váltak leginkább alkalmassá erre a szerepre a helyi intézmények névadási gyakorlata által: leggyakrabban az iskolák, de a művelődési házak, könyvtárak és más kulturális intézmények egy helyi kötődésű személyiség nevét viselik – a névadás ceremonikus esemény keretében történt meg, de az évfordulók is alkalmasak ünnepi események szervezésére. Helyi múltbéli események is alkalmasak szimbolikus megjelenítésre, illetve megemlékező ünnepekre. A székelykapu, illetve a kopjafa a szimbolikus elemkészlet gyakran megjelenő eleme, amely a régió és a lokalitás jelképeként használatos, nem föltétlenül és nem kizárólagosan eredeti jelentésüket betöltve (kapu, kegyeleti emlék, sírjel), hanem magát a helyet szimbolizálva.¹⁷ A hely címere, a település nevének stilizált megjelenítése is a lokalitást hangsúlyozó elem. Ugyancsak ezt a célt szolgálja a térelemeken feltüntetett helyi mesterek, helyi támogatók nevének kiemelése, valamint a régióra jellemző anyaghasználat és megmunkálási mód mint nagyon gyakori eljárás (faanyag, díszes faragás).

■ A szimbolikus térfoglalási gyakorlat lokális eseteiben dominálnak az informális eljárások. Ez a praxis egyrészt a kisebbségi helyzet ellenállási formája – amelynek módozatai még a 60-as, 70-es évekig nyúlnak vissza – másrészt a napjainkra hangsúlyosabban jellemző lokális keretnek a kiépítése, illetve annak a nagyobb keretbe történő behelyezése. Ezekben az eljárásokban az egyes települések egyediségének, adott esetben önállóságának a kifejeződési igyekezete érhető tetten. Ha a lokalitások felől nézzük a kérdést, akkor továbbra is fontos az etnikai identitás építése, annak szimbolikus megjelenítése, de emellett a lokalitás cselekvő ágensként való megjelenítése kap hangsúlyt. A helyi elitiek informális szervező tevékenysége lényeges tényező minden egyes hely, minden egyes szimbolikus eljárás esetében. Egyszerre jellemző a minták, a példák követése, a bejáratott, jól működő szimbolikus praxisok megismétlése (helyi személyiségek, helyi események, helyi szervezés, helyi kivitelezők), ugyanakkor az egyedi, kreatív formákra és megoldásokra irányuló törekvés.

Bármilyen ötletről, megoldásról, egyedi vagy mintakövető eljárásról legyen is szó, a legfontosabb cél és társadalmi haszon a hely „megemelése”, egyediségének és fontosságának hangsúlyozása. Alapvető tényezőnek tekinthető a helynek a nagyobb, nemzeti entitásba történő betagolódása, ez viszont nem alárendelődést jelent a nagyobbikkal szemben. Az előbbieken bemutatott komplex vagy egyszerűbb térszerkezetekben a lokális, az egyedi a saját értékeire büszke lokalitást mutatja meg a maga szimbolikus eszközeivel. A formalitás – informális összefüggése elvileg a centrum és a marginális viszonyának megjelenítése is lehetne, de a jelenség vizsgálata azt mutatja, hogy ez a viszony nem a marginalitás megélése irányába mozdítja el a jelentésadást, hanem sokkal inkább a saját helynek, a lokalitásnak azt a feltételezett képességét igyekszik felmutatni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére sem veszítette el etnikai sajátosságait, egyedi vonásait. Az informális eszközök a rendszerváltás után a kisebb helyek, a lokalitások szintjén is használhatóak lettek: a helyi szervezők, ötletgazdák, kivitelezők a többi hely ötleteit követve, azokkal akár versenyezve keresték a helyi térszerkezetek kialakításában ennek a szimbolizációs eljárásnak a helyi formáit. Nem egy „központilag”, formálisan irányított folyamatról van tehát szó, holott az eredmények láttán akár erre a következtetésre is lehetne jutni. De ez csupán a szimbolikus térhasználat felszíni jegyei alapján lenne helytálló következtetés. Ha viszont a jelenség előéletét, működésének szociokulturális körülményeit is elemzés tárgyává tesszük, sokkal relevánsabb kép rajzolódik ki az elemző számára: a lokalitások informális módon végbemenő szimbolikus térhasználati gyakorlata a formális szabályozásokkal, intézményekkel, az identitást megkérdőjelező megszorításokkal szembeni életképességét szándékszik megjeleníteni. Ha a jelenséget – folyamatjellegében szemlélve – a rendszerváltás előtt évtizedekig vezetjük vissza, a jelenlegi állapot a következő jelentést tartalmazza: a kisebbségi lét a formalitás tévedése. Az informalitás ezt a tévedést, hibát ellen-súlyozza, a tévedést a maga körén kívül helyezi. Az adott hely ennek a hibának, tévedésnek elszenvedő alanya lehet ugyan (néhol pont ennek extrém változatairól szól a szimbolikus térhasználat – lásd pl. a csíkszentdomokosi vagy a szárazajtai vérengzést, az ezekről szóló emlékezhelyeket), de a szimbolikus megjelenítés ezekben az esetekben sem csak egy szenvedéstörténet megidézése, hanem a felülkerekedése. A szimbolikus térhasználat tehát – bármilyen kivitele-

zésről, művészi vagy nem művészi értékről, grandiózus vagy szerény formákról legyen is szó – a lokalitásnak, az informális szférának a saját értékeit felmutató, önmagát fontosnak tételező szándéka szerint is elemezhető. Hogy ez a praxis hogyan találkozik a lokalitások mindennapi életének napjainkra jellemző dinamikus változásaival, a kívülről érkező hatásokkal, a szimbolikus jelentések alakulásával – ezeket a kérdéseket a következő, ide irányuló vizsgálatoknak kell megválaszolniuk.

■ JEGYZETEK

1. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években* Scientia Humana sorozat, MTA–Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004.; Bodó Julianna: *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében* In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (szerk. Bodó Julianna), Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térfoglalási eljárások*. In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (szerk. Bodó Julianna). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. (A továbbiakban: Bodó–Biró 2000); Bodó Julianna: *A nyilvános tér közösségi, ünnepi használata Székelyföldön. Nemzeti identitásépítés a nyilvános térben*. In: : Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (szerk.): *Helyzetek és változások. Székelyföldi társadalomtudományi kutatások a DOMUS program támogatásával*. Státus Kiadó, 2016.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térhasználat változó szerepben. Replika*, 105. 2017. (A továbbiakban: Bodó – Biró 2017.)
2. Bodó–Biró 2017.
3. Danyi Gábor – Vígvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 110, 2019. 11–31. (A továbbiakban: Danyi–Vígvári 2019.)
4. Nagy Zoltán: *Kisebbségek az etnikus és az állami nacionalizmus erőterében*. In: Replika 110, 2019/1. 163–168.; Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018): *A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. (Kultúrák keresztútján 24.) Budapest. MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológiai Tanszék – L' Harmattan Kiadó.
5. Danyi–Vígvári 2019; Ledeneva, Alena: *Introduction: The Informal View of the World – Key Challenges and Main Findings of the Global Informality Project*. In *The Global Encyclopaedia of Informality I*. Alena Ledeneva (szerk.), London: UCL Press, 2018, 222-226. (A továbbiakban: Ledeneva 2018.)
6. Danyi–Vígvári 2019.; Ledeneva 2018.
7. Bodó–Biró 2017.
8. Bodó–Biró 2000.
9. Bodó–Biró 2000.
10. Bodó Julianna: *Átjárás technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021. 59–96.
11. Bodó–Biró 2017.
12. Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 1999. 3.
13. Danyi–Vígvári 2019.
14. Blága Ágnes: *A Madéfavi Siculicidium mint az összmagyarság és a lokalitás ünnepe*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021.
15. Kristó Erika: *Húsvéti határkerülés Madéfalván*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021.
16. Bodó–Biró 2000.
17. Bodó Julianna: *Jelképeink szerepváltása*. In: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből*. (szerk. Biró A. Zoltán – Gagyai József – Péntek János). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987.